

Asmenų pavadinimai, reiškiami veiksmažodiniais mobiliaisais daiktavardžiais (*substantiva mobilia*)

JUDITA DŽEŽULSKIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas

*The article deals with Lithuanian motion nouns (*substantiva mobilia*) such as mokytojas, -a. They occur in pairs of related nouns sharing a similar stem and a similar formant but with different inflectional endings according to natural gender. Their gender is determined by their meaning (and redundantly by their morphology): they are masculine or feminine according to the sex of the referent. Motion nouns are one of the largest groups of nouns denoting human beings in Lithuanian. According to derivational meanings, underlying stems, formants and semantic factors, they can be divided into two subgroups: actors and possessors of verbal properties. Their ratio is 53,6% to 46,3%. Together they form a distinct category of human nouns, comparable to such categories as action nouns, names of instruments etc. The derivational model of motion nouns enables the creation of new units of this type in a quite regular way. As a result, this group is open and productive.*

0. I V A D A S

0.1. Viena didžiausių asmenų pavadinimų grupių lietuvių kalboje – tai mobilieji daiktavardžiai, arba „*substantiva mobilia*“ (toliau – SM), žymintys asmenis ir sudarantys poras pagal lyti. Jie turi tą patį leksinį kamieną (bei tuos pačius darybos formantus), bet skirtinges vyriškosios ir moteriškosios giminės galūnes, rodančias skirtinges lyties įvardijamuosius. Jų leksinio kamieno reikšmė nesiskiria, pvz., *dažytojas*, -a yra ‘tas, kas dažo’, skiriasi tik tos reikšmės priskyrimas skirtingoms lytimis: antai jei referentas yra vyriškosios lyties astovas, bus prijungiamā vyriškosios giminės galūnė – *dažytojas*, o jei referentas yra moteris, prie kamieno bus prijungiamā moteriškosios giminės galūnė – *dažytoja*, plg.: *bedažbis*, *bedažbė*; *drabùžininkas*, *drabùžininkė*; *juokdažys*, *juokdarė*.

0.2. SM asmenų pavadinimų grupę darybos požiūriu sudaro paprastieji neišvestinių *našlýs*, -ė tipo žodžiai ir dariniai (pvz.: *mókytojas*, -a, *plepýs*, -ė, *pameistrýs*, -ė, *juodadažbis*, -ė). Neišvestinių SM pavadinimų yra labai nedaug. Jie sudaro 0,8% visų SM asmenų pavadinimų¹. Likusi dalis yra dariniai. Darinių ypač gausu. Tokie asmenų pavadinimai daromi iš veiksmažodžių ir vardažodžių (ar jiems artimų žodžių). Naudojami visi įmanomi žodžių darybos būdai: priesaginis, priešdėlinis, galūninis ir su-

¹ Tarptautiniai žodžiai neįtraukti.

dūrimo. Jiems sudaryti vartojama nemaža darybos formantų: 55 priesagos, 3 galūnės ir apie 15 galūnių su priebalsiniais formantais (žr. 3.2.). Beveik iš kiekvieno veiksmažodžio su tam tikra priesaga bei galūne įmanomos tokį daiktavardžių poros. Galima sakyti, kad SM darybinė klasė lietuvių kalboje yra atvira. Be to, SM daiktavardžiai išsiskiria iš visos asmenų pavadinimų leksinės klasės ir semantinės skalės, apimančios žmonių gyvenimą bei gyvenseną, įvairove, ir pločiu: jais įvardijami asmenys pagal atliekamą veiklą, profesiją, prilausymą kam nors, socialinę padėtį, turimas ypatybes ar dar kitokius aspektus².

0.3. Tokie mobilieji daiktavardžiai vartojami ir kitose indoeuropiečių kalbose: tiek senosiose, pvz.: lotynų kalboje *dominus* ‘šeimininkas’, *domina* ‘šeimininkė’, graikų δοῦλος ‘vergas’, δούλη ‘vergė’, s. indų *dāsā-* ‘vergas’, *dāsí-* ‘vergė’, gotų *magus* ‘tarnas’, *mawi* ‘tarnaitė’, s. slavų *paðb* ‘vergas’, *paðba* ‘vergė’, tiek naujosiose kalbose, pvz.: ispanų kalboje *amigo* ‘draugas’, *amiga* ‘draugė’, *hijo* ‘sūnus’, *hija* ‘duktė’, prancūzų *cousin* ‘pusbrolis’, *cousine* ‘pusseserė’, vokiečių *Lehrer* ‘mokytojas’, *Lehrerin* ‘mokytoja’, rusų *рабо́тник* ‘darbininkas’, *рабо́тница* ‘darbininkė’, latvių *skolotājs* ‘mokytojas’, *skolotāja* ‘mokytoja’. Tik palyginti su kitomis kalbomis lietuvių kalboje ši SM klasė yra ypač dari, gausi ir reguliari. Reikėtų paminėti dar ir tai, kad lietuvių kalbos mobiliųjų daiktavardžių gramatinė giminė yra nuolat susijusi su referentų lytimi (vyriškosios lyties referentas įvardijamas vyriškosios giminės galūnę turinčiu daiktavardžiu, moteriškosios lyties – daiktavardžiu su moteriškajai giminėi būdinga galūne), o daugelyje indoeuropiečių kalbų šie ryšiai nėra pastovūs (Corbett 1991: 57–68).

0.4. SM daiktavardžiai tyrinėti įvairiuose kalbotyros darbuose, skirtuose lietuvių kalbos (ir apskritai baltų kalbų) žodžių darybai ir morfologijai. Istoriniu požiūriu lietuvių kalbos mobiliuosius daiktavardžius tyrinėjo A. Leskienas (1891), P. Skardžius (1943), J. Otrėbskis (1965), S. Ambrasas (1993). Mobilieji daiktavardžiai yra įdomūs ir kitiems kalbotyros specialistams (minėtini S. Keinys 1999, A. Valeckienė 1998). Tačiau visi šie autoriai SM daiktavardžių specialiai nenagrinėjo ir nediferencijavo. Išsamiausiai ir nuodugniausiai sinchroninės kalbos požiūriu juos apraše V. Urbutis (1965: 251–474). Tačiau asmenų pavadinimai jo darbuose taip pat aptariami šalia kitų panašaus tipo darinių, neatsižvelgiant į tai, kad į vieną darybos kategoriją patenka ir gyva, ir negyva reiškiantys daiktavardžiai, pvz.: *sugyvēntinis*, -ė ir *sumuštinis*, *turtuōlis*, -ė ir *meduōlis* (žr. Urbutis 1965: 323, 346). O ir čia nustatytos darybos kategorijos, į kurias įeina SM asmenų pavadinimai, pasirodo, apima skirtinges darybos darinius: taip, sakykim, veiksmažodinės ypatybės turėtojų ir veiksmo atlikėjų pavadinimai sutraukiami į vieną būrį, pvz.: *vyšniáutojas*, -a ir *gydytojas*, -a, *apgavikas*, -ė ir *nešikas*, -ė (Urbutis 1965: 318, 320), nors darybos ir reikšmės atžvilgiu jie nėra vienalyčiai. Be to, SM daiktavardžiai yra išmėtyti po atskiras darybos kategorijas (Urbutis, 1965: 317–414). Tad, galima sakyti, atskirai asmenų klasė iki šiol nebuvo išryškinta ir specialiai nenagrinėta. Visa tai, savaime suprantama, lémė kitokie tyrinėtojų užsibrėžti tikslai.

² Kitokie asmenų pavadinimai, pvz., supletyviniai *tévas* – *motina* tipo pavadinimai, atspindi tik giminystės santykius, o vadinančių „bendrosios giminės“ daiktavardžiai įvardija asmenis dažniausiai menkinamuoju požiūriu – *vépla*, *kerépla*.

0.5. Mūsų darbo tikslas yra parodyti darybinę „asmenų kategoriją“, kuri apima veiksmo atlikėjų pavadinimus, išvestus iš veiksmažodžių, ir ypatybės turėtojų pavadinimus, išvestus iš veiksmažodžių ir vardažodžių. Tačiau šiame straipsnyje bus apsiribojama tik veiksmažodiniais SM dariniais, kurie sudaro 60,4% visų SM darinių, žyminčiu asmenis. Čia bus išryškinamos tokį pavadinimų reikšmės, pamatas ir formantai bei pateikiami statistiniai duomenys.

1. VEIKSMAŽODINIŲ SM DARINIŲ DARYBOS REIKŠMĖ

1.1. Kalbotyroje žodžio darybos reikšmė apibrėžiama kaip reikšmė, kylanti iš darinio struktūrinį sandū (pamatinio žodžio ir formantu) bei jų santykio. Kitaip sakant, ji remiasi darybos opozicija, t. y. darinio ir pamatinio žodžio (žodžių) santykiu (Urbutis 1978: 145). Taigi darinys susijęs su pamatiniu žodžiu tiek raiškos, tiek reikšmės atžvilgiu. Antai vedinys *šlavėjas*, -a 'kas šluoja' išlaiko pamatinio veiksmažodžio *šlūoti*, *šluoja*, *šlavé* reikšmę 'su šluota valyti, braukti' ir būtojo kartinio laiko kamieną. I vedinio darybos formantą -*ėjas*, -a įeinanti galūnė -*as* rodo, kad šiuo daiktavardžiu įvardijamas vyriškosios lyties, o galūnė -*a* moteriškosios lyties veiksmo atlikėjas. Šio žodžio darybos reikšmė yra 'kas šluoja' ('kas' gali būti tik žmogus). Tai individualioji (atskiro žodžio) darybos reikšmė.

1.2. Tas pačias darybos reikšmes gali turėti ir priesaginiai, ir galūniniai veiksmažodiniai vediniai (plg. *kniséjas*, -a, *knisikas*, -ė ir *knisius*, -ė) bei dūriniai su antruoju atraminiu veiksmažodiniu dėmeniu (plg. *pynéjas*, -a ir *vainikpynis*, -ė). Labiau apiben-drinta panašių skirtingos darybos veiksmažodinių darinių (pvz.: *gamintojas*, -a, *verpéjas*, -a, *séjikas*, -ė, *žyminkas*, -ė, *sárgas*, -ė, *duonkepys*, -ė) reikšmė yra 'tas, kas atlieka pamatiniu veiksmažodžiu žymimą veiksmą'. Tokios abstraktesnės kategorinės reikšmės dariniai, padaryti įvairiais būdais (ir su skirtingais formantais), turi veiksmo atlikėjų darybos reikšmę.

1.3. Kita grupė veiksmažodinių darinių yra kitokios abstraktesnės reikšmės: jie turi apibūdinamąją reikšmę ir rodo, kad įvardijamam asmeniui yra būdinga iš veiksmo (būsenos) kylanti ypatybė. Antai vediniu *miegālius*, -ė įvardijamas ne 'kas miega', bet 'kas mégsta ilgai miegoti, kas turi ypatybę miegoti'. Bendriausia tokio tipo darinių darybos reikšmė yra: 'asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo (retai kito) atliekamo ar patiriamo veiksmo (būsenos), nusakyto pamatiniu žodžiu'. Tokios kategorinės darybos reikšmės įvairiais būdais padaryti dariniai (pvz.: *gyrūnas*, -ė, *murmēklis*, -ė, *þkaitas*, -ė, *teřlius*, -ė, *pirmágimis*, -ė) turi veiksmažodinės ypatybės turėtojų darybos reikšmę.

Taigi pagal abstraktesnę kategorinę darybos reikšmę, išplaukiančią iš įvairiais būdais padarytų veiksmažodinių darinių, SM asmenų pavadinimai gali būti dvejopii: vieni įvardija pamatiniu žodžiu reiškiamą veiksmo atlikėjus, kiti – pamatiniu žodžiu pasakyto veiksmo kaip savo ypatybės turėtojus (plg. išvadas).

2. DARYBOS PAMATAS

2.1. Pamatiniu žodžiu kalbotyroje yra vadinanamas žodis, kuriuo remiamasi darant kitą žodį ar iš kurio yra padarytas kitas žodis. Tačiau kai kalbama apie darinio pama-

tą, tai iš jų žiūrima ne kaip iš izoliuotą leksinę žodžio dalį (kamieną), bet už jo matomas visas pamatinis žodis su gramatinėmis ir leksinėmis ypatybėmis (Urbutis 1978: 152). Jos turi nemažą vaidmenį formuojant darybos reikšmę apskritai. Todėl darant veiksmažodinius SM asmenų pavadinimus didelę reikšmę turi pamatiniai veiksmažodžiu visas būrys tarpusavyje susijusių ypatybių: semantiniai komponentai, santykis su objektu (tranzityvumas), žymimo proceso tipas, kamieno struktūros sudėtingumas, santykis su veiksmažodžio laiku.

2.2. ŽODŽIŲ KLASĖS NUSTATYMAS. Nustatant pamatinius veiksmo atlikėjų pavadinimų žodžius, nekyla jokių abejonių: visi jie yra veiksmažodžiai. Sudurtinių žodžių atraminis antrasis sandas taip pat visada yra veiksmažodinis. Štai vedinys *mókytojas*, -*a* padarytas iš *mókyti*, *kūréjas*, -*a* iš *kurti*, *prausikas*, -*é* iš *praūsti*. Tačiau nustatant ypatybės turėtojų pavadinimų pamatinius žodžius, kartais sunku pasakyti, kurios klasės žodį – veiksmažodį ar būdvardį – laikyti atraminiu. Sakykim, galūnės *-ius*, -*é* vedinys *žabālius*, -*é* gali būti pamatuotas ir veiksmažodžiu *žabálti*, ir būdvardžiu *žabalas*, -*a*. Plg.: *vīzgis*, -*é* (: *vīzgūs*, *vīzgēti*), *vingilis*, -*é* (: *vingūs*, *vingiúoti*), *tylēnis*, -*é* (: *tylūs*, *tyléti*). Žinoma, kartais tikslinga pasiremti kitais analogiškos semantikos ir formos dariais, kurie padėtu nustatyti pamatinį žodį ar žodį, kuriam būtų teikiamas pirmumas. Antai galūnės *-ys*, -*é* vedinys *nebylýs*, -*é* gali remtis ir *nebilti*, ir *nebylūs*, tačiau sugretinus jį su tos pačios galūnės vediniu *neregýs*, -*é* : *neregéti*, *neregi*, galima numanyti jį esant veiksmažodiniu vediniu. Arba kartais pravartu žiūrėti, kuo aiškinama vedinio reikšmė, pvz., *pliuškis*, -*é* menk. 1. ‘kas mēgsta per daug puoštis’, 2. ‘nerimtas, lengvabūdis žmogus’, atrodytų, remiasi būdvardžiu *pliuškūs*, -*i* 1. ‘kuris per daug puošiasi’, 2. ‘nerimtas, lengvabūdis’, o *pliuškis*, -*é* 3. ‘plepys, tauškalius’ – veiksmažodžiu *pliuškéti* 3. ‘niekus kalbéti’. Tačiau kartais tikslingiau nurodyti abu pamatinius žodžius. Toks kai kurį ypatybės turėtojų pavadinimų neaiškus pamatinio žodžio statusas turbūt yra dėl ryškios darinio apibūdinamosios reikšmės, kuri labiau sietina su ypatybė įvardijančiu būdvardžiu nei su būseną, iš kurios kyla apibūdinamojo ypatybė. Bet reikia pridurti, kad darybos krypties nustatymo problemiškumas yra dažnas kalbotyroje (Zverev 1972: 75–76; Urbutis 1978: 73–78).

2.3. SEMANTINIAI KOMPONENTAI ‘AKTYVU’ : ‘NEAKTYVU’. Veiksmažodiniams vediniams labai svarbus rėmimasis kategoriniai semantiniai pamatiniai veiksmažodžių komponentais ‘aktyvu’ : ‘neaktyvu’, kuriu pagrindu šie veiksmažodžiai skiriami iš valingą veiksmą ir nevalingą būseną reiškiančius žodžius (Servaitė 1984: 77–85). Iš būsenos veiksmažodžių veiksmo atlikėjų pavadinimų niekada nedaroma. Pavyzdžiui, iš veiksmažodžių *miegoti*, *sirgti*, *tingéti* įmanomi tik ypatybės turėtojų pavadinimai: *miegālius*, -*é*, *sirgālius*, -*é*, *tinginýs*, -*é*. Sakykim, iš daugiareikšnio veiksmažodžio *isdirbtí* sememos ‘leisti laiką dirbant, pvz., išdirbtí aštuonias valandas’, neišvesim veiksmo atlikėjo pavadinimo **aštuonių valandų išdirbējas*, -*a*, nes ši semema žymi būseną, o iš to paties veiksmažodžio kitos sememos ‘padaryti tinkama’ su priesaga -*éjas*, -*a* veiksmo atlikėjo pavadinimas, pvz., *odos išdirbējas*, -*a*, yra įmanomas, nes šia reikšme pamatinis veiksmažodis reiškia nuo veikėjo valios priklausomą aktyvą veiksmą. Taigi tokis reiškinys yra aiškiai nulemtas žodžių darybos sistemos.

2.4. VEIKSMO SANTYKIS SU OBJEKTU. Veiksmo santykis su objektu yra gana svarbi asmenų pavadinimų pamatiniai veiksmažodžių semantinė ypatybė. SM veiksmo atlikėjų

pavadinimai (išimtis dinamiškos būsenos reiškėjų pavadinimai) daromi tik iš aktyvaus, valingo veiksmo, turinčio santykį su objektu. Toks santykis yra dvejopas: veiksmas gali būti orientuotas į objektą arba susijęs su objektu. Objektas, į kurį orientuojamas veiksmas, atlieka veiksmo rezultato (pvz., *nerti pirmesnes*) ar patiento (pvz., *mindytis žolę*) funkciją, o objektas, su kuriuo susijęs veiksmas, atlieka kontentyvo (pvz., *aiškinanti pamoką*) ar beneficiente (pvz., *pagelbėti draugui*) funkciją (Jakaitienė 1988: 59–64; Sližienė 1994: 19–25; Valeckienė 1998: 35–37). Veiksmo atlikėjų pavadinimų reikšmės ir remiasi pamatiniai žodžiai reikšmėmis, kylančiomis iš asmens atliekamo veiksmo ir veiksmo objekto santykio, pvz.: *gamintojas, -a, pilstytojas, -a, vežikas, -ė, dėstytojas, -a, pāsakotojas, -a, svéikintojas, -a*. Konkretaus objekto įvardijimas vedinio reikšmei nėra būtinė: nesvarbu, ką *nešikas, -ė* neša, o *vežėjas, -a* veža. Tik sudūrimo būdu padarytų SM asmenų pavadinimų pirmuoju sandu įvardijamas tas objektas, į kurį kreipiamas asmens atliekamas veiksmas, nusakytas atraminiu sandu. Taip to veiksmo reikšmė susaurinama: plg. *nešėjas, -a, nešikas, -ė* ir *knygnešys, -ė; vežėjas, -a, vežikas, -ė* ir *malkvežys, -ė; kepėjas, -a, kepikas, -ė* ir *duonkepys, -ė*.

Daugiareikšmių SM asmenų pavadinimų atskirios sememos, priklausomai nuo jų pamatiniai veiksmažodžių žymimų veiksmų santykio su objektu arba tranzityvumo, gali priklausyti skirtingoms darybos kategorijoms. Antai vedinio *šaukūnas, -ė* pirmoji semema reikšme ‘réksnys, šaukalius’ remiasi pamatinio veiksmažodžio *šaukti* reikšme ‘rékti, klykti’, neturinčia santykio su objektu, o *šaukūnas, -ė* antroji semema žymi ‘asmenį, kuris skelbdavo žmonėms oficialias žinias’, t. y. ji remiasi pamatinio veiksmažodžio semema ‘kvieсти, prašyti’, turinčia santykį su objektu. Todėl *šaukūnas, -ė* (1) priklauso ypatybės turėtojų, o *šaukūnas, -ė* (2) veiksmo atlikėjų pavadinimų grupėms.

2.5. PROCESŲ TIPAI. Skirtingas pamatiniai veiksmažodžių žymimas proceso tipas (plačiau žr. Halliday 1985; Valeckienė 1998: 34–55) taip pat yra svarbus SM asmenų pavadinimų darybos kategorijoms.

Antai veiksmo atlikėjų pavadinimai visuomet daromi tik iš tokio tipo veiksmažodžių, kurių žymimas veiksmas gali būti atliekamas semantinę agento (AG) funkciją turinčio asmens. Tokių pamatiniai veiksmažodžių semantinių funkcijų formulės yra tokios: AG – V – O (REZ, PAT, CON, BEN): *kapoti, šukuoti, sakyti, padéti*. Esant kitokiai subjekto funkcijai – percipiente (PER), patiento (PAT), beneficiente (BEN) – veiksmažodžiai gali būti tik veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų (pvz.: *mylétojas, -a, mègėjas, -a, abejoklis, -ė, turėtojas, -a*) pamatiniais žodžiais.

Iš veiksmažodžių, reiškiančių asmenų atliekamus fizinius materialinius veiksmus, kurie pasiekia tam tikrą rezultatą (AG – V – REZ), daromi tik veiksmo atlikėjų pavadinimai, pvz.: *audėjas, -a, drožikas, -ė, statytojas, -a*. Iš tokio tipo veiksmažodžių (pvz.: *gaminti, pjáustytu, mìnti*) ypatybės turėtojų pavadinimai nevedami.

Nors tam tikro tipo procesų (pvz., mentalinio, tarpusavio santykį, pojūčių) veiksmažodžiai (AG – V – CON) reiškiama aktyvi asmens pastanga įtraukti į veiksmo sferą daiktą ar dalyką, paprastai jo nepaveikiant, tačiau tokį veiksmažodžių vediniai nelabai semantiškai dera prie vedinių iš ryškų objektą (REZ, PAT) valdančių veiksmažodžių (Labutis 1994: 49). Ne iš visų tokio tipo veiksmažodžių įmanomi veiksmo atlikėjai, pvz.: *baigtis darbą > *baigėjas, -a, užmiršti knygą > *užmiršėjas, -a*, bet *užmiršėlis, -ė, pradēti paskaitą > *pradėjikas, -ė*.

2.6. KAMIENO STRUKTŪROS SUDĒTINGUMAS. Tik asmenų pavadinimai su priesaga *-ikas*, *-ė* pagal kamieno struktūros sudētingumą skiriami į skirtinges veiksmo atlikėjų ir ypatybės turėtojų grupes. Veiksmo atlikėjų pavadinimai su priesaga *-ikas*, *-ė* nedarami iš priešdėlinių veiksmažodžių: iš tokių žodžių padaryti vediniai žymi vien ypatybės turėtojus, pvz.: *apgavikas*, *-ė*, *idavikas*, *-ė*, *išdavikas*, *-ė*, *pakalikas*, *-ė*, *pardavikas*, *-ė*, *prigavikas*, *-ė*, plg. *nešikas*, *-ė*, *vežikas*, *-ė*. Kitų šios reikšmės priesagų vediniai gali būti ir priešdėlinio pamatinio veiksmažodžio kamieno, pvz.: *ijkainotojas*, *-a*, *pardavinėtojas*, *-a*, *užrašytojas*, *-a*, *nuleidėjas*, *-a*, *sukirpéjas*, *-a* šalia *davéjas*, *-a*, *rašytojas*, *-a*. Pamatiniams veiksmų atlikėjų pavadinimų kamienams sangrąža nėra būdinga: keli priesagos *-tojas*, *-a* vediniai su išlaikyta sangrąža tėra dirbtiniai vediniai (pvz.: *pasišintojas*, *-a*, *pasisävintojas*, *-a*).

3. DARYBOS FORMANTAS

3.1. Laikantis teorinio reikalavimo darinius skaidyti binariškai, be darybos pamato, skiriamas ir darinio formantas. Kalbotyroje darybos formantas apibrėžiamas kaip visuma formalų darybos priemonių (Urbutis 1978: 209), su kuriomis sudaromi nauji žodžiai su nauja darybine reikšme.

SM daiktavardžiu, žyminių asmenis pagal lyti, darybos formantai turi būtinajį komponentą – vyriškosios ar moteriškosios giminės galūnę. Skirtingos galūnės visiškai neardo darybos formanto vienybės, nes jų parinkimas priklauso nuo pavadinamo referento lyties. Todėl vediniai *dažytojas*, *dažytoja* laikomi vieno darybos formanto – priesagos *-tojas*, *-a* vediniais. Dar: *réplys*, *réplē* – galūnės *-ys*, *-ė* vediniai, *vyndarýs*, *vyndaré* – to pačio darybos formanto³ dūriniai.

3.2. Veiksmo atlikėjų pavadinimų kategorija nepasižymi darybos tipų įvairove: 85,3% tokių vediniai daroma tik su 3 dažnesnėmis priesagomis (*-tojas*, *-a*: *skirstytojas*, *-a*, *-ėjas*, *-a*: *pirkéjas*, *-a*, *-ikas*, *-ė*: *šeríkas*, *-ė*), kitos keturios tėra retos išimtys (*-ovas*, *-ė*: *rangōvas*, *-ė*, *-ininkas*, *-ė*: *tvárstininkas*, *-ė*, *-ūnas*, *-ė*: *šaukūnas*, *-ė*, *-onas*, *-ė*: *valdōnas*, *-ė*). 10,6% veiksmo atlikėjų pavadinimų daroma sudūrimo būdu iš daiktavardžio ir veiksmažodžio (*ükvedýs*, *-ė*), o galūnė yra gana nebūdingas ir retas (1,1%) veiksmo atlikėjų pavadinimų formantas (minėtinios grynosios derivacines galūnės *-as*, *-ė*: *vādas*, *-ė*, *-ius*, *-ė*: *kn̄sius*, *-ė* ir išplėstinė galūnė⁴ *-lys* (*-lis*), *-ė*: *seklys*, *-ė*). Bet reikia pabrėžti, kad priesagų *-tojas*, *-a*, *-ėjas*, *-ė*, *-ikas*, *-ė* bei dūriniai su atraminiu veiksmažodiniu sandu darybos tipai yra labai darūs ir, galima sakyti, reguliarūs.

Veiksmažodinės ypatybės turėtojų kategorija pasižymi darybos tipų gausumu: tokie pavadinimai daromi su 31 priesaga ir jų variantais (dažniau su *-élis*, *-ė*: *išbadéjélis*, *-ė*, *-tojas*, *-a*: *savadáutojas*, *-a*, *-ūnas*, *-ė*: *atskalūnas*, *-ė*, *-(t)inis* (*-(t)inys*), *-ė*: *statytinis*, *-ė*, *valdinýs*, *-ė*, *-alius*, *-ė*: *sirgálius*, *-ė*, *-ėjas*, *-a*: *griezéjas*, *-a*, *-eklis*, *-ė*: *stenéklis*, *-ė*, *-ikas*,

³ Dūriniai darybos formantas yra sudėtinis. Jį sudaro tam tikra galūnė ir kartu pamatiniai kamienų sandūra, jungianti dviejų žodžių kamienus į vieną žodį (žr. Urbutis 1978: 88).

⁴ Išplėstinėmis derivaciniemis galūnėmis vadintinos galūnės su desemantizuotais priebalsiniais formantais. Jos yra panašios formalios raiškos ir tapačios darybinės reikšmės galūnės, realizuojamos skirtingose apsuptyse (plačiau žr. Ambrasas, ed. 1994: 191–192, 202–203, 223; Valeckienė 1996: 125–131, 1998: 312; plg. Kniūkštė 1976: 11–12).

-é: *išdavikas*, -é, -(t)ukas, -é: *peštūkas*, -é, *slapūkas*, -é, *-uolis*, -é: *varguolis*, -é, *-ovas*, -é: *varžovas*, -é, -(t)ininkas, -é: *samdiniñkas*, -é, *burtininkas*, -é, *-ulis (-ulys)*, -é: *dundūlis*, -é, *žindulys*, -é, (t)uoklis, -é: *pavyduoklis*, -é), 3 galūnėmis ir 15 išplėstinių galūnių (dažniau su *-ius*, -é: *terlius*, -é, -is (-ys), -é: *žliumbis*, -é, -lys, -é: *kamšlys*, -é, *-klis*, -é: *kvatoklis*, -é) bei sudūrimo būdu iš atraminio veiksmažodžio ir pirmojo dēmens, kuris yra daiktavardis (*pilvakałbis*, -é), būdvardis (*piktdžiugis*, -é), rečiau – skaitvardis (*pirmagimis*, -é), įvardis (*kitamānis*, -é) ir prieveiksmis (*meiliakałbis*, -é). Bet dauguma šių darybos tipų yra nedarūs – pagal juos padaromas tik vienas kitas darinys.

3.3. Dalis veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų priesagų bei galūnių yra tokios pačios kaip ir vardažodinės ypatybės turėtojų, plg.: *-uolis*, -é: *smirduolis*, -é (: *smirdi*) ir *aistruolis*, -é (: *aistra*), *kantruolis*, -é (: *kantrus*), *vienuolis*, -é (: *vienas*); *-(t)ininkas*, -é: *burtininkas*, -é (: *burti*) ir *jūrininkas*, -é (: *jūra*), *pìrmininkas*, -é (: *pirmas*); *-ius*, -é: *snaudžius*, -dè (: *snaudžia*, *snaudė*) ir *klumpius*, -é (: *klumpė*), *bāsius*, -é (: *basas*). Sakykim, priesagos *-ūnas*, -é vediniai iš veiksmažodžio, daiktavardžio, būdvardžio ir skaitvardžio, pvz.: *pagyruñas*, -é (: *pagyrė*), *pareigūnas*, -é (: *pareiga*), *žymūnas*, -é (: *žymus*), *pirmūnas*, -é (: *pirmas*), turi tą pačią kategorinę darybos reikšmę ‘kas turi pamatiniu žodžiu pasakyta dalyką kaip savo ypatybę’ ir gali būti jungiami į vieną darybos kategoriją, šiuo atveju „ypatybės turėtojų“ kategoriją.

4. ASMENŲ PAVADINIMŲ SEMANTIKA

4.1. Veiksmažodiniai asmenų pavadinimai skirtingu lyčiu asmenis įvardija pagal įvairius žmogaus egzistencijos aspektus: veiklą, profesiją, užsiėmimą, atsitiktinius veiksmus, poelgius, nuolatinę, atsitiktinę, kintamą būseną.

4.2. SEMANTINIAI KOMPONENTAI. SM daiktavardžių, žymincijų asmenis, skyrimas į veiksmo atlikėjų ir ypatybės turėtojų pavadinimų grupes remiasi kategoriniais semantiniais komponentais ‘aktyvu’ : ‘neaktyvu’, ‘turi santykį su objektu’ : ‘neturi santykio su objektu’, ‘orientuotas į objektą’ : ‘susijęs su objektu’, ‘orientuotas į rezultatą’ : ‘orientuotas į patyrėją’. Tie žodžiai, kurie turi požymius: ‘aktyvu’, ‘turi santykį su objektu’ yra veiksmo atlikėjų pavadinimai (pvz., *lipdýtojas*, -a, *mókytojas*, -a). Tie žodžiai, kurie turi požymius: ‘aktyvu’, ‘susijęs su objektu’ (pvz., *tauškālius*, -é, *prasimānelis*, -é), ‘neturi santykio su objektu’ (pvz., *žuváutojas*, -a, *kariauniñkas*, -é) ir remiasi komponentu ‘neaktyvu’ (pvz., *tinginys*, -é, *nusēnélis*, -é) bei visai nediferencijuojami ‘aktyvu’ : ‘neaktyvu’ priešpriešos (veiksmažodiniai pavadinimai, kurie žymi asmens ypatybes, kylančias iš kito pašalinio asmens veiksmų, nukreiptų į įvardijamajį (pvz., *trentinys*, -é, *palikuōnis*, -é), bei kai kurie vertinamojo pobūdžio pavadinimai (pvz., *netikėlis*, -é, *smirdālius*, -é)) yra ypatybės turėtojų pavadinimai.

Žinoma, galimos ir išimtys: pavyzdžiui, veiksmo atlikėjų pavadinimai, žymintys dinamiškos būsenos reiškėjus, turi semantinį komponentą ‘neturi santykio su objektu’ (plg. *ejikas*, -é, *plaukéjas*, -a), o ypatybės turėtojų pavadinimai, žymintys asmenis pagal užsiėmimą, turi komponentą ‘orientuotas į patyrėją’ (plg. *édūnas*, -é, *kamšlys*, -é). Tačiau niekad veiksmo atlikėjų pavadinimai neturės komponento ‘neaktyvu’, o ypatybės turėtojų – ‘orientuotas į rezultatą’ (žr. 2.5.).

4.3. PAPILDOMA SEMA. Veiksmažodinių darinių semantikai nemažos reikšmės turi jų

leksinės ir darybos reikšmės pobūdis, kuris įvairuoja: vienų maždaug sutampa, kitų – ryškiau skiriasi.

4.3.1. Dariniai su maždaug sutampančiomis leksinėmis ir darybos reikšmėmis vedami iš pamatiniu žodžiu be papildomų semantinių priedų⁵, pvz.: *áuklėtojas*, -a ‘kas auklėja’, *nešikas*, -é ‘kas neša’, *kepéjas*, -a ‘kas kepa’. Tokie yra veik visi veiksmo atlikėjų pavadinimai.

4.3.2. Ypatybės turėtojų pavadinimų darybos reikšmė neretai turi semantinį prieaugi (plg. Ermakova, 1984: 6), t. y. papildomų semų, lyginant su darinio leksine reikšme, pvz.: ‘mégėjas ką nors daryti’ (*dabišius*, -é, *pašaipūnas*, -é), ‘tam tikro veiksmo dalyvis’ (*pašnekōvas*, -é), ‘kas daug ko nors daro’ (*bégūnas*, -é, *kamšlys*, -é, *pažadūnas*, -é), ‘kas tam tikru būdu (ilgai, dažnai, greit) ką nors daro’ (*krapštūkas*, -é, *keiksnys*, -é, *plėšūnas*, -é) ir t. t. Toks leksinės ir darybos reikšmės lyginimas neretai yra papildomas kriterijus nustatant veiksmažodinių vedinių reikšmę. Antai kartais to paties tipo veiksmažodžiais besiremia asmenų pavadinimai su komponentais ‘aktyvu’, ‘turi ryšio su objektu’ gali žymėti tiek veiksmo atlikėjus, tiek ypatybės turėtojus, nelygu, koks asmens santykis su veiksmu: asmuo tik atlieka veiksmą ar mėgsta tai daryti, dažnai tai daro ir pan., kitaip tariant, ar turi semantinį prieaugi. Todėl, sakykim, daiktavardžius *bégikas*, -é ‘kas bėga’, *keikikas*, -é ‘kas keikia’, neturinčius papildomų semų, skiriame prie veiksmo atlikėjų, o to paties pamato vedinius *bégūnas*, -é, *keiksnys*, -é, *keiksmiinikas*, -é ‘kas nuolat keikia, mėgsta keikties’, turinčius prieaugi ‘nuolat’, ‘mégėjas’ – prie veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų. Dar plg. *kaulytojas*, -a ‘kas kaulija’ ir *kaulys*, -é ‘kas nuolat kaulija’, *gerikas*, -é ‘kas geria’ ir *gerovas*, -é ‘girtuoklis’, *girtuoklis*, -é ‘kas girtauja, dažnai pasigeria’.

4.4. NEUTRALUMAS. Veiksmo atlikėjų pavadinimai vertinamuju požiūriu yra neutralūs. Veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų didžiuma turi menkinamają, niekinamają, ironišką reikšmę, kylančią iš pamatinio veiksmažodžio, kuris vertinamuju požiūriu nėra neutralus, reikšmės, pvz.: *ryjikas*, -é, *krapālius*, -é ‘kas eina netvirtai laikydamasis’, *bambēklis*, -é, *zyzēklis*, -é. Neigiamai gali būti vertinama tiek asmens išorė, tiek jo būdas, elgsena, tai, kas su juo nutiko (pvz.: *nutukelis*, -é, *želūnas*, -é ‘kas apželės plaukais’, *paleistūvis*, -é, *itūželis*, -é, *klaiksis*, -é, *suskis*, -é). Net jei vienas kitas pavadinimas ir turi teigiamą konotaciją, neretai jais reiškiamas taip pat ironiškas požiūris: *pralōbėlis*, -é, *įsimylėjelis*, -é. Dėl tokių vartojimo motyvų nemaža dalis veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų téra šnekamosios kalbos dalis.

4.5. SANTYKIS SU PAMATINIŲ ŽODŽIŲ REIKŠMĖMIS. SM porų, žyminčių asmenis, reikšmės vedamos iš paties (retai kito) asmens atliekančiu veiksmu, patiriamu būsenu, nusakyti pamatiniais žodžiais, reikšmių. Todėl darinių reikšmės yra artimos pamatininių žodžių reikšmėms, nors visiškai su jomis nesutampa.

4.6. VEIKSMO ATLIKĖJŲ PAVADINIMŲ REIKŠMĖS. Veiksmo atlikėjų pavadinimai gali reikšti: fizinių, materialinių, mentalinių veiksmų atlikėjus, kalbėtojus, tarpusavio santykį, pojūčių ir dinaminį veiksmų reiškėjus:

4.6.1. FIZINIŲ, MATERIALINIŲ VEIKSMŲ ATLIKĖJŲ PAVADINIMAI – tai tokie SM daiktavaržiai, kurie žymi asmenis, atliekančius fizinius, materialinius veiksmus, orientuotus į

⁵ Nustatant leksinės ir darybos reikšmės tapatumą, dažniausiai remiamasi DLKŽ pateiktomis definicijomis.

objektą. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, atliekantis i objektą tiesiogiai nukreiptą fizinį, materialinį veiksmą, nusakyta pamatiniu žodžiu’. Priklasomai nuo pamatiniu žodžiu nusakomo veiksmo pobūdžio, jie gali įvardyti: proceso atlikėjus, daikto darytojus, daikto būvio keitėjus⁶.

4.6.1.1. PROCESO ATLIKĘJŲ PAVADINIMAI su priesagomis (išimtinai su galūne) ir sudūrimo būdu yra daromi iš veiksmažodžių, kurie žymi i objektą orientuotą veiksmą, suvokiamą kaip procesą, kai nėra rezultato, pvz.: *-tojas, -a: péravinétojas, -a, -éjas, -a: vežéjas, -a, -ikas, -é: rinkikas, -é, -lys (-lis), -é: pirklys, -é, perpirklis, -é, -ovas, -é: varōvas, -é 1. ‘gyvulių varytojas’, -ius, -é: knisius, -é; vainiksegis, -é*.

4.6.1.2. DAIKTŲ DARYTOJŲ PAVADINIMAI su priesagomis ir sudūrimo būdu yra daromi iš tranzityviniių i objektą orientuotų veiksmažodžių, kurie žymi tam tikrą daikto, suvokiamo kaip veiksmo rezultatas, darymą, kai daiktas keičiamas, pvz.: *-tojas, -a: pjáustytotojas, -a, -éjas, -a: mezgéjas, -a, -ikas, -é: malikas, -é; žvakdarys, -é*.

4.6.1.3. DAIKTŲ BŪVIO KEITĖJŲ PAVADINIMAI yra daromi su priesagomis ir sudūrimo būdu iš veiksmažodžių, žymintių tam tikrą i objektą orientuotą veiksmą, kai nusakomas daikto, suvokiamo kaip pacientas, būvis, pvz.: *-tojas, -a: šukuotojas, -a, -éjas, -a: skalbéjas, -a, -ikas, -é: šveitikas, -é, -ininkas, -é: glaistininkas, -é, -ovas, -é: tvarkōvas, -é; knygrisys, -é*.

4.6.2. MENTALINIO VEIKSMO ATLIKĘJŲ PAVADINIMAI – tai tokie SM pavadinimai, kurie žymi asmenis, atliekančius protinių asmens savybių, sugebėjimų sąlygotus veiksmus. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris atlieka su objektu susijusį mentalinį veiksmą, nusakyta pamatiniu žodžiu’. Jie vedami su priesagomis ir sudūrimo būdu, pvz.: *-tojas, -a: déstytojas, -a, -éjas, -a: vertéjas, -a, -ikas, -é: spejikas, -é, -ovas, -é: uzsakōvas, -é; raštvedys, -é*.

4.6.3. KALBÉTOJŲ PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurie atlieka kalbėjimo aktus, susijusius su objektu, bet nepereinančius i jį. Tokių pavadinimų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, atliekantis objektinį kalbėjimo veiksmą, nusakyta pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis (retai su galūnėmis), pvz.: *-tojas, -a: kalbetojas, -a, pásakotojas, -a, sakýtojas, -a, -éjas, -a: skelbéjas, -a, -ikas, -é: skelbiikas, -é, -unas, -é: šaukūnas, -é 2. ‘kas praneša’, -lys, -é: šaukllys, -é 1. ‘asmuo, kuris praneša žinias’*.

4.6.4. TARPUSAVIO SANTYKIŲ REIŠKĘJŲ PAVADINIMAI žymi asmenis, atliekančius tarpusavio santykį tarp veiksmo atlikėjo ir objekto sąlygotus veiksmus. Tokių SM darinių darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris atlieka tarpusavio santykį tarp veiksmo atlikėjo ir objekto sąlygotą veiksmą, įvardytą pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis (retai su galūne), pvz.: *-tojas, -a: svéikintojas, -a, -éjas, -a: gerbéjas, -a, -ikas, -é: gynikas, -é, -lys, -é: kvieslys, -é*.

Atskira tarpusavio santykį reiškėjų pavadinimų grupė asmenis įvardija pagal atliekamus PRIEŽIŪROS (saugojimo, valdymo, ganymo) veiksmus, kurie gali būti suvokiami kaip būsena. Tai SM daiktavardžiai su priesagomis (retai galūnėmis), dūriniai, pvz.: *-tojas, -a: globótojas, -a, -ovas, -é: valdōvas, -é, -onas, -é: valdōnas, -é psn., -ininkas, -é: valdiniñkas, -é, -as, -é: sárgas, -é; aviganis, -é*.

⁶ Šis skirtumas yra sąlyginis, kadangi kartais funkcinis objekto vaidmuo priklauso nuo žodžiu leksinės reikšmės. Plg. *pjauti šieną* (nėra rezultato), *pjauti lentas* (siekiama rezultato).

4.6.5. POJŪCIŲ REIŠKĘJŲ PAVADINIMAI – tai priesaginiai (retai galūniniai) SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurie reiškia su objektu susijusius psichofizinius veiksmus, lydimus valios pastangą. Darybinė šių asmenų pavadinimų reikšmė yra: ‘asmuo, kuris valingai reiškia su objektu susijusius pojūcius, įvardytus pamatiniu žodžiu’, pvz.: **-tojas, -a: klausytojas, -a, stebétojas, -a, úostytojas, -a, -ovas, -ė: žiūrōvas, -ė, -as, -ė: žvalgas, -ė.**

4.6.6. DINAMINIŲ VEIKSMŲ REIŠKĘJŲ PAVADINIMAI su priesagomis yra padaryti iš aktyvaus veiksmo, neorientuoto į objektą, intranzityvinių veiksmažodžių, žymincią valingus asmens atliekamus dinaminius judėjimo veiksmus, suvokiamus kaip tam tikrą būseną, pvz.: **-tojas, -a: lakstýtojas, -a, -ėjas, -a: éjéjas, -a, -ikas, -ė: čiuožikas, -ė.**

4.7. VEIKSMAŽODINĖS YPATYBĖS TURĖTOJŲ PAVADINIMŲ REIKŠMĖS. Tokie SM daiktavardžiai įvardija asmenis, apibūdinamus pagal užsiemimą, tarpusavio santykius, mentalinę veiklą, dinaminius veiksmus, valingai ar nevalingai skleidžiamus garsus, nevalingą fizinę, kintamą fizinę, psichinę, egzistencinę būseną, patiriamo proceso baigtį, į juos nukreiptus pašalinus veiksmus.

4.7.1. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL VALINGUS VEIKSMUS, PAVADINIMUS galima suskirstyti į penkis tipus:

4.7.1.1. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL UŽSIĒMIMĄ, PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybė kyla iš jų atliekamo aktyvaus, valios pastangų reikalaujančio veiksmo, nusakančio polinkį, užsiemimą kuo nors. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo užsiemimo, įvardyto pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: **-tojas, -a: meškeriotojas, -a, -ūnas, -ė: krapštūnas, -ė, -ėlis, -ė: sukilelis, -ė, -ėjas, -a: bûréjas, -a, -ikas, -ė: lošikas, -ė, -alius, -ė: rûkâlius, -ė, -iūgas, -ė: smaliūgas, -ė (: smilti, smiltùs) ‘smaližius’, -ninkas, -ė: kariauniñkas, -é, -ovas, -ė: gérôvas, -é, -uoklis, -ė: rijuôklis, -é, -uonis, -ė: grobuônis, -ė; -lys, -ė: šaulýs, -ė, -klys, -ė: žuklýs, -ė (: žúti), -nius, -ė: puošnus, -ė (: puoštis); pilvapenýs, -ė, veltédys, -ė.**

4.7.1.2. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL TARPUSAVIO SANTYKIUS, PAVADINIMAI žymi asmenis, kurių ypatybės kyla iš jų patiriamų veiksmų ar būsenų, salygotų tarpusavio santykių. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamо tarpusavio santykius įvardijančio pamatinio veiksmažodžio’. Tai priesaginiai, galūniniai vediniai, dūriniai, pvz.: **-tojas, -a: meilikáutojas, -a, -ūnas, -ė: gyruñas, -ė, -ėlis, -ė: susimókélis, -ė, -ikas, -ė: apgavíkas, -ė, -tukas, -ė: muštukas, -ė, -ėjas, -a: kropéjas, -a, -okas, -ė: šaipókas, -ė, -uolis, -ė: pašaipuôlis, -ė, -ovas, -ė: su-gérôvas, -é, -tinis, -ė: sugyvén tinis, -é, -iūgas, -ė: viliūgas, -é (: vilti); -ys, -ė: kaulýs, -ė (: kaulyti), -klis, -ė: didžiuôklis, -ė ‘kas didžiuojasi’, -snys, -ė: keiksnýs, -ė; miglapûtýs, -ė, padlaižýs, -ė.**

Prie asmenų, apibūdinamų pagal tarpusavio santykius, pavadinimų galėtų būti skirtini ir pagal GAVIMO, ÉMIMO veiksmus įvardijantys asmenis daiktavardžiai. Tai priesaginiai vediniai, dūriniai, pvz.: **-ėjas, -a: gavéjas, -a, igijéjas, -a, -tojas, -a: paveldétojas, -a, laimétojas, -a, -ikas, -ė: émikas, -ė; duonpelnýs, -ė.**

4.7.1.3. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL DINAMINIUS VEIKSMUS, PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, besiremią slinkties ar kitokį judrumą įvardijančiais veiksmažodžiais ir žymintys asmenis, kurių ypatybė kyla iš atliekamų judėjimo veiksmų, suvokiamų kaip

būsena. Tokio tipo pavadinimų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo reiškiamos dinamiškos būsenos, nusakytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: *-ėlis, -ė: nuklýdėlis, -é, -ūnas, -ė: bégūnas, -é, -tojas, -a: iškyláutojas, -a, -alius, -é: virtālius, -é* ‘kas eidamas virtinėja’, *-ninkas, -ė: keliauniňkas, -é, -uklis, -é: virtuklis, -é, -uolis, -é: nerimuōlis, -é* ‘nenuorama’; *-is, -ė: klíbis, -é, -lys, -é: šoklýs, -é, -vis, -é: ateīvis, -é, -klis, -é: klajökłis, -é, -ius, -é: krapälius, -é* (: *krapaliotí*) ‘kas eina netvirtai laikydamasis ant kojų’, *-šis, -é: nepaslinkšsis, -é; purvabridýs, -ė, aukštālipis, -é*.

4.7.1.4. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL MENTALINĘ VEIKLĄ, PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybę kyla iš būsenų, sąlygotų protinių asmens savybių, sugebėjimų. Šių pavadinimų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamos mentalinės būsenos, įvardytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: *-ėlis, -ė: užmiršelis, -é, -tojas, -a: mąstýtojas, -a, -iūnas, -ė: žiniūnas, -é, -ovas, -é: žinōvas, -é, -inys, -é: mokinýs, -ė, -iūgas, -é: pramaniūgas, -é, -iuonis, -é: žiniuōnis, -é; -klis, -é: abejöklis, -é, -ys, -é: žynýs, -ė; laisvamānis, -é, -aklātikis, -é*.

4.7.1.5. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL VALINGAI SKLEIDŽIAMUS GARSUS, PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybę kyla iš jų pačių pastangomis skleidžiamų garsų veiksmo. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo atliekamų valingai skleidžiamų garsų veiksmo, nusakytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: *-tojas, -a: švilpautojas, -a, -eklis, -é: bambékłis, -é, -alius, -é: tauškālius, -é, -utis, -é: čiauškutis, -é, -ėjas, -a: švilpéjas, -a, -ikas, -é: švilpiķas, -é, -ovas, -é: kalbōvas, -é, -ininkas, -é: pāisti-ninkas, -é, -snys, -é: klyksnýs, -é, -ulis, -é: dundūlis, -é, -ūnas, -é: plepūnas, -é, -uolis, -é: šnekūolís, -é; -lys, -é: suoslýs, -é, -ys, -é: plepýs, -é, niekabylyś, -é, aiškiakalbís, -é*.

4.7.2. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL NEVALINGĄ BŪSENA, PAVADINIMUS galima suskirstyti į šešis tipus:

4.7.2.1. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL NEVALINGAI SKLEIDŽIAMUS GARSUS, PAVADINIMAI įvardija asmenis, kurių ypatybę kyla iš nevalingai patiriamos būsenos, kai skleidžiami garsai. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris yra apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamos nevalingai skleidžiamų garsų būsenos, nusakytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, pvz.: *-alius, -é: čiaudālius, -é, -eklis, -é: stenēklis, -é, -ūnas, -é: virkūnas, -é, -enis, -é: tylēnis, -é, -esas, -é: švelpēsas, -é* (: *švelpti*) ‘šveplys’; *-lys, -é: parplýs, -é, -klis, -é: aimanuōklis, -é, -snys, -é: verksnýs, -é, -is, -é: žiliuñbis, -é, -ius, -é: zaūnias, -é*.

4.7.2.2. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL NEVALINGĄ FIZINĘ BŪSENA, PAVADINIMAI – tai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybės kyla iš būsenos, sąlygojamos jo buvimo būdo, padėties ar kitokio neretai valios pastangų nereikalaujančio fizinio būvio. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamos fizinės būsenos, nusakytos pamatiniu žodžiu’. Jie vedami su priesagomis, galūnėmis, daromi sudūrimo būdu, pvz.: *-ėlis, -é: išsišiēpélis, -é, -alius, -é: miegālius, -é, -tojas, -a: žiopsótojas, -a, -enis, -é: tylēnis, -é, -ikas, -é: tupikas, -é, -uklis, -é: miegùklis, -é, -ūnas, -é: sédūnas, -é; -ys, -é: neregýs, -é, -ius, -é: snaūdžius, -dē, -lys, -é: vėplýs, -é, -šas, -é: mięšas, -é; trumparēgis, -é*.

4.7.2.3. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL KINTAMĄ NEVALINGĄ FIZINĘ BŪSENĄ, PAVADINIMAI žymi asmenis, kurių ypatybės kyla iš būsenos, sąlygojamos jo kintamo fizinio būvio. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo pakitusios (rečiau kintančios) fizinės būsenos, nusakytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: *-ėlis, -ė: péraugėlis, -ė, -alias, -ė: drambālius, -ė* (: *driňba*) ‘didpilvis’, *-ulis, -ė: burbūlis, -ė* (: *buřbtí*) ‘storulis’, *-ūnas, -ė: žēlūnas, -ė* šnek. ‘kas apželės, apauges plaukais’; *-is, -ė: pliuřipis, -ė* ‘kas ištīžęs’, *-lys, -ė: tīslýs, -ė, -ius, -ė: driskius, -ė, -kus, -ė: dříbkus, -é* (: *dříbti*), *-nius, -ė: šūtnius, -ė* (: *šuto*), *-snius, -ė: džūsnius, -ė, -šas, -ė: dříbšas, -é* (: *dříbti*), *-šis, -ė: lěpšis, -é* (: *lěpti*), *-šlys, -ė: raukšlys, -ė* (: *rauktis*); *miegpuvýs, -ė* menk. ‘miegalius’.

4.7.2.4. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL PSICHINĘ BŪSENĄ, PAVADINIMAI žymi asmenis pagal ypatybes, kylančias iš jų patiriamų vidinių išgyvenimų, neretai sąlygotų psichikos. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamos psichinės būsenos, įvardytos pamatiniu žodžiu’. Jie daromi su priesagomis, galūnėmis, sudūrimo būdu, pvz.: *-ėlis, -ė: īsimyléjelis, -ė, -tojas, -a: pavyduliáutas, -a, -ūnas, -ė: pavydūnas, -é, -ėjas, -a: laukéjas, -a, -ikas, -ė: delsikas, -é, -inys, -ė: tinginýs, -ė, -uolis, -ė: pavyduōlis, -é, -onas, -ė: niürōnaš, -é; -lys, -ė: gaišlýs, -ė, -is, -ė: īngis, -ė* (: *īngti*) ‘tinginys’, *-šis, -ė: klaikšis, -ė, -šas, -ė: kluikšas, -é* ‘kvaiša’, *-štis, -ė: klaikštis, -é* ‘kas paklaikęs’; *niēkdžiugis, -ė, píktdžiugis, -ė*.

4.7.2.5. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL EGZISTENCINĘ BŪSENĄ, PAVADINIMAI – tai priesaginiai ir sudurtiniai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybės kyla iš būsenų, susijusių su jų egzistavimu, buvimu. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamos egzistencinės būsenos, nusakytos pamatiniu žodžiu’, pvz.: *-ėlis, -ė: nebuvélis, -é, -tojas, -a: gyvéntojas, -a; sénbuvis, -ė, naujakurýs, -ė, čiābuvis, -ė*.

4.7.2.6. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL PATIRIAMO PROCESO BAIGTI, PAVADINIMAI – tai priesaginiai ir sudurtiniai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybės kyla iš būsenų, susijusių su jų tam tikra egzistencine baigtimi. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš jo patiriamo proceso baigties, nusakytos pamatiniu žodžiu’, pvz.: *-ėlis, -ė: prazuvélis, -é, numirélis, -é, -uolis, -ė: pa-skenduōlis, -é, skenduōlis, -é, -enis, -ė: prapuolénis, -é, -esis, -ė: mirésis, -é* 1. ‘numirélis’, *-tininkas, -ė: miřtininkas, -é* ‘pasmerktasis mirti’, *-uoklis, -ė: pakaruōklis, -é; šaltmirýs, -ė, aklágimis, -é, antrágimis, -ė*.

4.7.3. ASMENŲ, APIBŪDINAMŲ PAGAL I JUOS NUKREIPTĄ PAŠALINĮ VEIKSMĄ, PAVADINIMAI – tai priesaginiai ir galūniniai SM daiktavardžiai, žymintys asmenis, kurių ypatybė kyla iš kito asmens atliekamo (atlanko) aktyvaus fizinio, materialinio ar mentalinio veiksmo, nukreipto į įvardijamąjį. Jų darybos reikšmė yra: ‘asmuo, kuris apibūdinamas pagal ypatybę, kylančią iš kito asmens atliekamo ir į apibūdinamąjį nukreipto veiksmo, nusakytos pamatiniu žodžiu’, pvz.: *-(t)inis, -ė* (*-inys, -ė*): *áuklétinis, -ė, pasiuntinýs, -ė, -uklis, -ė: girdūklis, -é* ‘kas girdomas’, *-ininkas, -ė: samdiniñkas, -ė, -ėlis, -ė: pastūmdelis, -é, -ukas, -ė: žindūkas, -é* ‘žindomas vaikas’, *-ulys, -ė: žindulýs, -ė, -uonis, -ė: palikuōnis, -é, -as, -ė: įkaitas, -ė, -ys, -ė: kankinýs, -ė*.

5. ASMENŲ PAVADINIMAI, NETURINTYS PORŪ

Dėl atitinkamo referento nebuvo nedidelė dalis asmenų pavadinimų, žyminčių veiksmo atlikėją ar ypatybės turėtoją, tėra tik vienos – vyriškosios ar moteriškosios – giminės. Tai daiktavardžiai, reiškiantys tik vienai lyčiai (vyrui ar moteriai) būdingą veiklą, užsiemimą: *angliakasys*, *artójas*, *áuklė*, *slaūgė*, *gimdývė*. Tokie pavadinimai tėra pavieniai dariniai. Dažnai tai nulemta ne žodžiu darybos sistemos, o socialinių vaidmenų pasiskirstymo visuomenėje (plg. Boel 1976: 16–73). Tai matyt iš veiksmažodiinių asmenų pavadinimų, įvardijančių vyrus ar moteris, užsiimančius tuo, kas visuomenėje laikoma išimtinai vyriškomis ar moteriškomis sritimis, pvz.: darbas: *žiédžius*, *kálvis* ir *priéméja*, *pribuvéja*, *nešiöté*; karas: *minúotojas*, *karvedýs*; paleistuvavimas: *svetimoteriáutojas*, *žágintojas* ir *padráika*. Tad asmenų pavadinimai, neturintys porų, laikyti išimtimis iš bendrojo mobiliųjų daiktavardžių darybos modelio. Tai paremia dar ir tas faktas, kad šalia daugumos vyriškosios giminės asmenų pavadinimų visiškai įmanomas moteriškosios giminės poros, kaip jos egzistuoja šalia kitų, atrodytų, tikrų išskirtinai vyriškos veiklos asmenų pavadinimų. Plg.: *angliakasys*, *auksakasys*, bet *molkasys*, -ė, *rūdakasys*, -ė, *žemkasys*, -ė; dar *kalnavertys* ir *kelnavertys*, -ė. Arba šalia kai kurių moteriškosios giminės asmenų pavadinimų, sakykim, *slaūgė* įmanomas *slaūgas*, šalia *gimdýtoja* galimas *gimdýtojas* (neretai kalbančiųjų ir vartojamas). Moteriškosios giminės pavadinimas *priéméja* yra leksikalizuotas SM vedinio *priéméjas*, -a daiktavardis ir gali būti laikomas jo homonimu, nes remiasi tuo pačiu pamatiniu veiksmažodžiu.

Tad vis labiau modernėjančiam pasaulyje, kai socialinių vaidmenų pasiskirstymas tarp lyčių blanksta, mobiliųjų daiktavardžių darybos modelis lietuvių kalboje netrukdo pažymeti naujai kylančių opozicijų: veiksmo atlikėjas vyras – veiksmo atlikėja moteris; ypatybės turėtojas vyras – ypatybės turėtoja moteris.

6. IŠVADOS

Pagal skirtingas darybos reikšmes, pamatus, formantus ir semantiką veiksmažodiinius asmenų pavadinimus galima skirti į dvi klasės: veiksmo atlikėjų ir veiksmažodiinės ypatybės turėtojų. Jų santykis yra tokis: 53,6% : 46,3%. Kartu su vardažodiniais dariniais jie sudaro vieną darybinę „asmenų kategoriją“, atitinkamą tokioms daiktavardžių darybos kategorijoms kaip veiksmų pavadinimai, įrankių pavadinimai ir t.t. Lietuvių kalboje pagal mobiliųjų daiktavardžių (SM) darybos modelį, atsiradus naujoms realijoms, nuolat daromasi nauju žodžiu. Taigi ši klasė yra gaji, gyva ir atvira. Be to, lietuvių kalboje daiktavardžių poros, priklausomai nuo referentų lyties, daromos reguliariai.

1 LENTELĖ. ASMENŲ PAVADINIMŲ, REIŠKIAMŲ VEIKSMAŽODINIAIS MOBILIAISIAIS DAIKTAVARDŽIAIS, REIKŠMĖS

<i>Veiksmo atlikėjų reikšmės</i>	<i>Procentai</i>	<i>Ypatybės turėtojų reikšmės</i>	<i>Procentai</i>
Fizinio materialinio veiksmo atlikėjai	34,5	Pagal užsiėmimą	8,6
Tarpusavio santykių reiškėjai	8,3	Pagal kintamą nevalingą fizinę būseną	8
Mentalinio veiksmo atlikėjai	6,7	Pagal valingai skleidžiamus garsus	4,5
Dinaminių veiksmų reiškėjai	2,5	Pagal tarpusavio santykius	4,2
Kalbėtojai	1,1	Pagal psichinę būseną	4,2
Pojūčių reiškėjai	0,5	Pagal dinaminius veiksmus	4,1
		Pagal nevalingai skleidžiamus garsus	3,4
		Pagal mentalinę veiklą	3,2
		Pagal pašalinio asmens veiksmą	2,6
		Pagal nevalingą fizinę būseną	1,7
		Pagal patiriamo proceso baigtį	1,3
		Pagal egzistencinę būseną	0,5
Iš viso	53,6	Iš viso	46,3

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, S. 1993: *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- AMBRAZAS, V., ed. 1994: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- BOEL, E. 1976: Le genre des noms désignant les professions et les situations féminines en français moderne. *Revue romane* 11, 16–73.
- CORBETT, G. 1991: *Gender*, Cambridge: University Press.
- ERMAKOVA, O. P. 1984: *Лексические значения производных слов в русском языке*, Москва: Русский язык.
- HALLIDAY, M.A.K. 1985: *An Introduction to Functional Grammar*, London: Edward Arnold.
- JAKAITIENĖ, E. 1988 : *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
- KEINYS, S. 1999: *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- KNIŪKŠTA, P. 1976: *Priesagos -inis būdvardžiai*, Vilnius: Mintis.
- LABUTIS, V. 1994: *Lietuvių kalbos sintaksė 1*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LESKIEN, A. 1891: *Die Bildung der Nomina im Litauischen*, Leipzig: Hirschel.
- OTRĘBSKI, J. 1965: *Gramatyka języka litewskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SERVAITĖ, L. 1984: Lietuvių kalbos leksiniai statyvai. *Kalbotrya* 35 (1), 77–85.

- SKARDŽIUS, P. 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- SLIŽIENĖ, N. 1994: *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas 1*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- URBUTIS, V. 1965: Daiktavardžių daryba. In: Ulvydas, K., red., *Lietuvių kalbos gramatika 1, Fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis, 251–474.
- URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mintis.
- VALECKIENĖ, A. 1996: Dėl veiksmažodinių būdvardžių darybos. *LKMA suvažiavimo darbai* 16, 125–131.
- VALECKIENĖ, A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ZVEREV, A. D. 1972: Выражения направления производности в русском языке. Тихонов, А. Н., ред. *Актуальные проблемы русского словаобразования 1*, Самарканд: Самаркандский гос. университет им. А. Навои, 72–80.

Judita Džežulskienė

Gauta 2001 06 04

Vytauto Didžiojo universitetas

Lietuvių kalbos katedra

Donelaičio g. 52, 3000 Kaunas, Lietuva